

8.

A forgatókönyv mint szövegrendezési stratégia

KABÁN ANNAMÁRIA

A szöveg értelmezőinek tisztában kell lenniük a szövegnek mint dinamikus modellnek a működési elveivel, hiszen másképp nem értenék meg, illetőleg félreértenék a közleményt. Egy szövegnek akkor van értelme, ha a szöveg kifejezései által aktivizált ismereteken belül az értelmi folyamatosság felismerhető. Petőfi S. János szerint „... a szövegösszefüggést (szövegkoherenciát) alapvetően a *konstringenciarelációk* biztosítják, azokat pedig arra a világdarabra vonatkozó tudásunk alapján értelmezzük, amelyre feltételezésünk szerint az interpretálandó vehikulum utal. E tudáselemek egy része úgynevezett fogalmi sémákba rendeződik...” (2004: 18).

Az elmében kialakult világgép, az enciklopédikus tudás sajátos keretként működik, amely magában foglalja azokat az ismereteket, amelyeket az ember élete folyamán szerez. Konceptuális rendszerünk egységei a kulturálisan meghatározott kognitív modellek.

Ha a szöveg által aktivizált fogalmak és viszonyok összerendezését problémamegoldásként képzeljük el, akkor ehhez nagy segítséget nyújt a forgatókönyvek felismerése, amelyek különböző szövegrendezési stratégiákat alakítanak, alakíthatnak ki.

A továbbiakban Dsida Jenő *Psalmus Hungaricus* című költeménye kapcsán olyan fogalmi sémák sorozatait próbálom feltárni, amelyek egy vagy több, szövegbe kódolt, szövegrendező forgatókönyv felismeréséhez vezetnek. A szövegbe kódolt forgatókönyv/forgatókönyvek feltehetően annak a függvényei, hogy a szerző milyen irodalomtörténeti keretben, milyen műnemi, műfaji szabályok, intertextuális kapcsolatok és retorikai sajátosságok figyelembevételével hozza létre a szöveget, illetőleg ehhez hogyan viszonyul a befogadó. Ugyanis a szöveg koherenciáját és kohézióját megvalósító forgatókönyv egy szöveg esetében nem eleve adott, hanem azt az olvasó teremti meg a szövegfeldolgozás folyamatában enciklopédikus tudásának sémáit felhasználva.

A vers által aktivizált fogalmi sémák sorozatában a legátfogóbbnak a magyar irodalomtörténet egésze tekinthető, amelyből a *Psalmus Hungaricus* olvasója a vers megértéséhez sok mindent előhívhat kezdve a Halotti beszédtől, folytatva az Ómagyar Mária-siralommal és a Biblia-fordításokkal. Egy szűkebb keret az 1918–20 után kialakult erdélyi kisebbségi irodalom, Dsida Jenő helye és szerepe az erdélyi magyar líra történetében, viszonya Reményik Sándor, Áprily Lajos, Tompa László költészetéhez. Illetőleg még szűkebb keret a kisebbségivé válást

gyermekként megélő Dsida Jenő költészetének kibontakozása és megítélése, ezen belül a *Psalmus Hungaricus* című nagy ívű költeményének keletkezési körülményei.

Dsida Jenő költészetének és ezen belül a *Psalmus Hungaricus*nak a recepciója többnyire nem került, nem kerülhette el a megközelítések egyoldalúságát. Ez akár természetesnek is mondható, hiszen vagy a korhelyzet, vagy pedig a mindenkori elemző sajátos szemlélete alakította az olvasatot. A kortárs elemzők nem értették meg, sőt gyakran félreértették a költői attitűd lényegi indítékait. A transzszilvanizmus harcos magatartását kérték számon tőle. Azt a harcos transzszilvanizmust, amelynek lényege — mint tudjuk — a Berde Máriától meghirdetett „vallani és vállalni” vitában kristályosodott ki. Azt vetették a költő szemére, hogy a nagy kollektív bánatok elől a szépség bűvöletébe menekül, hogy a kor kérdései iránt közömbös. Kortársai közül sokan ezért üdvözölték a *Psalmus Hungaricus* új hangvételt. Későbbi elemzői közül a marxista kritikusok az előbbiekkal ellentétben Dsida verseit, kiemelten a *Psalmus Hungaricust* haladásellenesnek minősítették.

Egy előző írásomban a költő lényeges személyiségjegyei felől közelítve azt próbáltam kimutatni, hogy az 1936-ban írott (de nyomtatásban először, mint ismeretes, csak 1939-ben megjelent) *Psalmus Hungaricus* és a költő korábbi versei szerves egységet alkotnak. Ennek értelmezéséhez a kulcsot a költő hite adja (Kabán 2006).

Van egy másik fogalmi kerete a lehetséges forгатókönyvnek/forгатókönyveknek, ez a műfaj történeti keret, amely a siratóének, panaszdal, zsolttár, könyörgés, ima műfaji meghatározóinak feltárását teszi szükségessé. Ebből az elméleti, műfaj történeti lehetségsorból termékeny megközelítésre nyújt módot a zoltár értelmezés, a Dsida-vers több zoltárcsoportba való besorolhatósága.

Mindjárt itt leszögezhetjük, hogy a költemény valójában hatalmas szintézis, amelyben a maga módján egyidejűleg szólal meg minden előzménye.

A cím egyébként a szöveg legfontosabb intertextuális összefüggéseire utal. Az intertextualitás jegyében egy harmadik sora is elképzelhető azoknak a fogalmi sémáknak, amelyek a szöveg forгатókönyvének kialakításában fontos szerepet játszanak. Ebben a sorban a legkivételesebb helyet a 137. zoltár foglalja el, de itt említhető továbbá a Zoltárok könyvének egésze, az evangéliumok, a Biblia más könyvei, Dante és Ady költeményei.

Negyedik fogalmi keretként a retorikai meghatározók említhetők. A retorikai alakzatok közül a versben az ellentétnek, a szembeállításnak van fontos globális szövegformáló szerepe.

A *Psalmus Hungaricus* cím kijelölte egyik lehetséges forгатókönyv: a zoltár forгатókönyve. Az érdekes az, hogy itt, amint már utaltam rá, többféle zoltár-forгатókönyv rétegződik egymásra: a népi siratóéneké, az átokzoltáré és a dicsőítő éneké.

A költemény intertextuálisan a 137. zsoltár alaphelyzetét sugallja. Ezt az alaphelyzetet a 137. zsoltár különböző Biblia-kiadásokban olvasható címváltozatai is kifejezik: *A babiloni foglyok keserve, A babiloni foglyok panasza.*

A zsoltár első fele panaszdal:

*Amikor Babilon folyói
mellett laktunk,
sírtunk, ha a Sionra gondoltunk.
Az ott levő fűzfákra
akasztottuk hárfáinkat.
Mert akik elhurcoltak minket,
énekszót követeltek tőlünk,
és akik sanyargattak, örömeinket:
Énekeljetek nekünk a Sion-énekből!
Hogyan énekelhetnénk
éneket az Úrról
idegen földön?*

Ez a panaszdal „a száműzöttek hangulatát festi le Babilonban, Jeruzsálem Kr. e. 587-ben történt lerombolása után. Az ottani vidék csatornáinak partján tartott gyűlések minden bizonnyal panaszünnepek lehettek. Az ellenség a száműzöttektől Sion-énekeket kívánt hallani, az Úr énekeit, tehát ujjongó templomi énekeket, amelyeket idegen, tisztátalan földön nem lehet előadni. Helyettük a panaszünnepeken az 5–9. verset — vagyis a zsoltár folytatását — énekelték” (Harmati—Kocsis—Tarr szerk. 1996: 706).

A zsoltár második része az átokzsoltár, amelynek első két verse a következő:

*Ha megfeledkezem rólad, Jeruzsálem,
bénuljon meg a jobb kezem!
Nyelvem ragadjon az ínyemhez,
ha nem emlékezem rád,
ha nem Jeruzsálemet tartom
legfőbb örömömnek!*

Dsida Jenő *Psalmus Hungaricus*a ezt a két forgatókönyvet ötvözi és egészíti ki.

A költemény a kultikus népi siratóénekhez hasonlóan bűnbánati ima. Ennek megfelelően 1. része lelkiismeret-vizsgálat és panasz, a 2–5. rész fogadalomtétel arról, hogy a költő jóváteszi eddigi mulasztásait. A 6. rész pedig felhívás az együtténeklésre. Mindegyik rész refrénnel zárul, amely ötször változatlanul, hatodszor variációsán szerepel, s amely az átokzsoltárok forgatókönyvét tartalmazza. A költő feltételes önátkot mond magára, ha népét elfelejtené. A refrént mind a hat részben magyarázó szövegrész vezeti be, amelyben a költő előkészíti a 137. zsoltárt idéző átokszavakat. Azt mondhatjuk tehát, hogy a költeményben

ezeknek a részeknek, azaz: a lelkiismeret-vizsgálatnak, a fogadalomtételnek, az átokszavaknak és az azokat magyarázó, előkészítő soroknak sajátos forgatókönyve van, majd ezekhez társul egy további sajátos forgatókönyv, a dicsőítő ének forgatókönyve.

A felismerés döbbenetével indul a vers:

*Vagy félelzernyi dalt megírtam
s e szót: magyar
még le nem írtam.*

A lelkiismeret-furdalás önváddá erősödik. Kérdések sora hangzik el, amelyeket kérdő névmások — *mily* és *miért* — anaforikus ismétlődése nyomatékosít. A költő vádolja önmagát, amiért nem hallotta meg népe jaját:

*Ó, mily hályog borult szememre,
hogy meg nem láttalak,
te elhagyott, te bús, kopár sziget,
magyar sziget a népek Óceánján!
Mily ólom ömlött álmodó fülembé,
hogy nem hatolt belé
a vad hullámverés morzsoló harsogása,
a morzsolódó kis sziget keserű mormogása.*

Majd az önvád fájdalommal erősödik, *jaj* indulatszó vezeti be a további kérdéseket:

*Jaj, mindenből csak vád fakad:
miért kímélted az erőt,
miért kímélted válladat,
miért nem vertél sziklatöltést,
erős, nagy védőgátakat?*

A bűnbánati ima intertextuálisan a tékozló fiú bibliai történetére utal, amelyben a fiú megbánva tévelygését, visszatér apjához. Megjegyzendő, hogy a versben ez a bibliai történet ellentétébe vált át, hiszen a költő tékozló apáról és aranyat ásó fiúról ír:

*Elhagytam koldus, tékozló apámat
s aranyat ástam, én gonosz fiú!*

Ez a fordított történet valójában előkészíti a költemény következő részét, a 2–5. részt, amelyben a költő fogadalmat tesz arra, hogy jóváteszi mulasztását.

Ebben a fogadalomtételben a költő sajátos forgatókönyvet alkalmaz: a valamivel való szembefordulás és valaminek a felvállalása forgatókönyvét. A szerkezeti egységek elején értékként sorolja fel mindazt, aminek az egyes egységek végén hátat fordít, mert ezeknél fontosabbnak ítéli a bajba jutott nemzetével való sorsközösséget. A múlt és a jelen ellentéte rajzolódik ki az egyes szerkezeti egységekben, ahol az ellentétes jelentésű *eddig* és *most* időhatározó-szók alakítják a szöveget. A forgatókönyv lényege minden szer-

kezeti egységben az ellentét, a szembeállítás, hogy mindazt, aminek hátat fordít, pozitív jelentéstartalma jelzőkkel illeti, és azt, ami mellett elkötelezi magát, negatív jelzőkkel látja el, ezzel is kifejezve, hogy milyen értékekről kell lemondania.

A költő kulturális értékek őrizője, de ezek mind lényegtelené válnak egy adott helyzetben.

*Lehetsz-e bölcs, lehetsz-e költő,
mikor anyád sikolt?!*

— teszi fel Dsida a vers kulcskérdését.

A továbbiakban a forgatókönyv alapját képező, feszítő ellentéteket veszem számba a 2. résztől kezdve:

*Ó, én tudom, hogy mi a nagyszerű,
a minden embert megsímogató
tág mozdulat,
az élet s halál titkát kutató,
bölcsen nemes, szép görög hangulat*

*most mégis bősz barlanglakó vagyok,
vonító vad, ki vackát félti, ója,
vadállat, tíz köröm
és csattogó agyar...
s ki eddig azt mondtam: ember! —
most azt mondom: magyar!
És háromszor kiáltom
és holtomig kiáltom:
magyar, magyar, magyar!*

Az *ember* és a *magyar* szó hangsúlyos helyre kerül a mondatban, így szembenállásuk még inkább érvényesül:

*S ki eddig azt mondtam: ember! —
most azt mondom: magyar!*

Tovább fokozódik a szembenállás az *és* kötőszó anaforikus szerepben, illetőleg a *kiált* ige epiforaként való megismétlésével, amely így együtt vegyes ismétlést: komplexiót, szümplokét alkot:

*És háromszor kiáltom
és holtomig kiáltom:
magyar, magyar, magyar!*

Az első két sorban a nem ismétlődő szavak, a *háromszor* és a *holtomig*, fókuszszerepük révén válnak hangsúlyossá. A következő sorban pedig a halmozásos ismétlés, az epizeuxisz — *magyar, magyar, magyar* — még inkább nyomatékosít.

A *háromszor kiáltom* a keleti rítusú liturgia bűnbánati részének forgatókönyvét idézi, amelyet a magyar irodalomban a Halotti beszéd is rögzít: *Es keassatuc uromchuz charmul* (És keáccsátok uromkhoz hármul), ezzel a költő szakrális szövegcsелеkedet részévé avatja ezt a verbális megnyilatkozást. Másrészt pedig az elhatározás, az elköteleződés végérvényességét hangsúlyozza a *holtomig* időhatározó-szó segítségével.

A 3. részben Európa kulturális örökségének, *ájultató gyönyörűségeknek, Firenze képeinek, Páris tüzéinek, Velence csillogásának* fordít háttal a költő, hogy azonosulhasson, hogy magára ölthesse népe nyomorát, szenvedését:

*Hajam csapzottra borzolom,
mint gubancos csepűt és szürke kócot
és gőggel viselem
fajtám egyenruháját:
a szürke darócot.*

A 4. részben a szembenállást erősíti a poliszündeton, a *mikor* kötőszó négszeri ismétlése:

*Mit nékem most a Dante terzinái
s hogy Goethe lelke mit hogyan fogant,
mikor tetszhalott véreimre
hull már a föld és dübörög a hant,
mikor a bús kor harsonája
falakat dönt és lelket ingat,
mikor felejtett ősi szóra
kell megtanítani fiainkat,
mikor rémít a falvak csendje
s elönt a semmi árja minket...*

Az 5. részben idegen-vérű és -beszédű kenyeres jó pajtásaitól búcsúzik, akiket szeretett, és akik szerették őt, akiktől azonban most más utakra kell térnie.

Az értékekről való lemondás kínkeserves, egyre nagyobb fájdalommal jár. Ennek a 2. részben a *de* kötőszóval bevezetett tagadó mondatok ismétlésével ad hangot:

*A nagy gyümölcsös fájáról szakadt
almából minden nép fia ehett,
de nékem nem szabad,
de nékem nem lehet.
Dalolhat bárki édes szavakat
és búghat lágyan, mint a lehelet
...
de nékem nem szabad,
de nékem nem lehet
...*

szívszakadásig így kell énekelnem,

A 3. részben fájdalma a megsemmisülés határát súrolja.

*Ha atomokra bomlik is
miattuk minden sejtem,
ha arcom kékre torzul is,
mind, mind, mind elfelejtem!*

Ezt az ismétlődő mondat szerkezetek, a komplexióként ismétlődő *ha... is* kötőszók nyomatékosítják:

*Ha atomokra bomlik is...
ha arcom kékre torzul is...*

Majd itt is halmozott szóismétlés, epizeuxisz — *mind, mind, mind* — emeli ki a költő fájdalmas erőfeszítését.

A 4. részben szavai immár nemcsak a költőnek, hanem az egész **mindenségnek** okoznak fájdalmat:

*Fáj a földnek és fáj a napnak
s a mindenségnek fáj dalom...*

Az értékekről való lemondás magyarázatát találjuk a 3–5. részben.

3. rész:

*Mert annak fia vagyok én,
ki a küszöbre téve,
a külső sötétségre vettetett,
kit vernek ezer éve,
kit nem fogad magába soha a béke réve!*

A részlet Sámuel könyvét idézi, amely szerint a kánaáni kultikus életben az ártó démonok tanyájának tekintették a *küszöböt*, ezért tőlük való félelmükben nem is léptek rá (1Sám 5,5). A *külső sötétség* szintén a bibliai zsoltárok forгатókönyvét idézi: az engedetleneket elsötétíti az Úr (Zsolt 105,28), a fogság sötétségére juttatja (Zsolt 35,6), a kárhozat sötétségére veti (Zsolt 88,13). Máté evangéliumában a *külső sötétség* Isten országa hitetlenjeinek az osztályrésze (Mt 8,12).

4. rész:

*de aki nem volt még magyar,
nem tudja, mi a fájdalom...*

5. rész:

*de így zeng most a trónjavesztett
magyar Isten parancsa bennem
s én nem tagadhatom meg Őt,
mikor beteg és reszkető és nincs többé hatalma,
mikor palástja cafatos és fekvőhelye szalma.*

Itt jut el a költő minden magyarral, minden alku nélküli testvériség felvállalásáig:

*mi elesettek, páriák vagyunk,
testvérek a nyomorban és a bűnben...*

A költemény külön rétegét alkotják azok a szövegrészek, amelyek előkészítik a refrénként felhangzó átokszoltárt. Ezek a szövegrészek azért fontosak, mert bennük a költő kijelöli a szakrális teret és időt, illetőleg viszonyát a babiloni zsoldáros szavaihoz:

*Nagy, éjsötét átkot mondok magamra,
verset, mely nem zenél,
csak felhörög,
 eget-nyitó, poklot-nyitó
átkot, hogy zúgjon, mint a szél,
bölgjön, mint megtépett-szakállú vén zsidó
zsoltáros jajgatása
Babylon vizeinél...*

A következő szerkezeti egységekben a költő azonosul a babiloni zsoldárossal:
*szívszakadásig így kell énekelnem
Babylon vizeinél...*

Illetőleg az 5. részben *magyar zsoldárnak* nevezi a felhangzó szavakat.

Ennek a magyar zsoldárnak az éneklésére gyűjti maga köré, akárcsak Jeremiás a vigasztalás énekében, a világon szétszóródott magyarságot, a már elhunytakat és az ezután születőket is:

*dalolj velem, hörögve
és zúgva és dörögve,
tízmillió, százmillió torok!
Énekelj, hogy világgá hömpölyöggjön
zsoltárod, mint a poklok tikkadt, kénköves szele...*

Az ötször változatlan formában szereplő refrénben a költő feltételes önátkot fogalmaz meg, ha népét elfelejtené:

*Epévé változzék a víz, mit lenyelek,
ha téged elfelejtelek!
Nyelvemen izzó vasszeget
üssenek át,
mikor nem téged emleget!
Húnyjon ki két szemem világa,
mikor nem rád tekint,
népem, te szent, te kárhozott, te drága!*

A hatodszor variációsan olvasható refrén feltételes átokszavai többes szám első személyben hangzanak:

Mérges kígyó legyen eledelünk,

*ha téged elfeledünk,
ó, Jeruzsálem!
Nyelvünkön izzó vasszeget
verjenek át,
mikor nem téged emleget,
ó, Jeruzsálem!
Rothadjon el lábunk kezünk,
mikor hozzád hűtlenek leszünk,
ó, Jeruzsálem, Jeruzsálem!!*

A variációsan visszatérő refrénnek több olvasata is lehetséges. Egyrészt a 137. zsoltár forgatókönyvét idézi: a babiloni fogságban, idegen földön a foglyok nem feledkezhetnek meg Jeruzsálemről, másrészt a hasonlat révén a költő minden további nélkül saját hazájáról szól. De van egy másik olvasata is a szövegnek. Az Újszövetség fényében a költő számára Jeruzsálem csakis az örök Jeruzsálemet jelentheti. Ezért szólítja fel népét is bűnbánatra, valamint arra, hogy el ne feledkezzék Jeruzsálemről. Itt és ezáltal válik a költemény dicsőítő énekké.

Mindebből következik, hogy ha a költeményben megragadható ellentéteket rendre számba vesszük, ígéretes biztonsággal állapíthatjuk meg, hogy Dsida Jenő *Psalmus Hungaricus*ának tulajdonképpen, globális szövegrendező forgatókönyve az értéktagadás értékévé válásának a forgatókönyve.

Ez a globális szövegrendező forgatókönyv azt a felismerést szolgálja, hogy a költő, aki *Nagycsütörtök* című versében a krisztusi szenvedéstörténettel azonosult, itt egész népének sorsát azonosítja az emberré vált Isten kálváriájával. A *trónjavesztett magyar Isten* egyértelműen utal erre az azonosításra, egyben utal Jézus szavaira is: „minden szenvedőben engem lássatok”. A szóhasználat szintjén a *fekvőhelye szalma* a jászolban fekvő gyermek Jézust, a *cafatos palást* pedig a Pilátus előtt álló Krisztust idézi.

Ha ezt így végiggondoljuk, mindenféle ódzkodás a Dsida-vers többektől feltételezett nacionalista felhangjaitól képtelenné válik, hiszen a keresztre feszített áldozata, tudjuk, mindenki megváltásának a záloga.

Természetesen, a vers forgatókönyve nem vonatkoztatható el egy tágabb lélegzetű forgatókönyvtől, a költő életművétől. És ha ez így van, akkor az életmű áttételein keresztül nem vonatkoztatható el egy nemzetrész szállásterületén egy adott történelmi korszakban kibontakozott sajátos költészettől, irodalomtól, kultúrától sem.

Irodalomjegyzék:

de Bie-Kerékjártó, Ágnes 2004. Fogalmi sémák és szövegösszefüggés Kosztolányi Dezső *Omelette à Woburn* című elbeszélésében. In: Petőfi S.

- János—Szikszainé Nagy Irma (szerk.): *A szövegorganizáció elemzésének aspektusai. Fogalmi sémák.* Officina Textologica 10. Debrecen: Debreceni Egyetem, Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- Harmati Béla—Kocsis Elemér—Tarr Kálmán (szerk.) 1996. *Biblia.* Magyarázó jegyzetekkel. Budapest: Kálvin János Kiadó.
- Kabán Annamária 2006. Dsida Jenő *Psalmus Hungaricus*ának előzményei és helye a költő életművében. In: Uő: *Lét és nyelv. Tanulmányok a nyelvtudomány és nyelvhasználat történetéből.* Miskolc: Bíbor Kiadó. 125–132.
- Petőfi S. János 2004. A szövegösszefüggést biztosító relációk elemzésének aspektusai. In: Petőfi S. János—Szikszainé Nagy Irma (szerk.): *A szövegorganizáció elemzésének aspektusai. Fogalmi sémák.* Officina Textologica 10. Debrecen: Debreceni Egyetem, Magyar Nyelvtudományi Tanszék. 11–22.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2001. *A magyar nyelv szövegtana.* Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.